

Татаров Олег Юрійович –
начальник Центру післядипломної освіти
Київського національного університету
внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Розвиток інституту кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин

У статті розглянуто розвиток інституту кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. Проаналізовано види кримінальної відповідальності.

Політичні зміни, що відбулися в Україні потягнули, за собою реформу соціально-економічних відносин в країні. Докорінно змінилися земельні відносини. На зміну виключно державній власності на землю, що існувала в останні 80 років в Україні, прийшли інші форми власності. Внаслідок цього змінився зміст земельних відносин. Земельні ділянки стали об'єктом ринкових відносин і водночас об'єктом злочинних посягань.

Одним із перших нормативно-правових актів, що встановлював кримінальну відповідальність за посягання на землю в Російській імперії, до складу якої входила в той час Україна, був “Судебник” 1497 р. [1].

Норми “Судебника” передбачали відповідальність за три різні види посягань на землю: за знищення чужого майна (сільськогосподарських культур) і порушення права володіння, що полягає у використанні чужої землі для випасу худоби (ст. 61); друге, яке являло собою збережене дотепер посягання, покарання за здійснення якого накладалося в основному з метою попередження більш тяжкого злочину (ст. 62); третє полягало в захопленні нерухомого майна (великокнязівських земель (ст. 63).

Норми, що передбачали відповідальність за порушення земельних відносин у “Судебнику” 1497 р., в подальшому знайшли відображення без значних змін у стст. 84, 86 й 87 “Судебника” 1550 р. [2, с. 40–41].

Наступним актом, який регулював відносин щодо володіння, користування й розпорядження землею, у тому числі й кримінально-правовій охороні цих відносин, було “Соборное уложение” 1649 р.

Так, у ст. 211 глави Х “Про суд” передбачалася відповідальність за насильницьке присвоєння чужої землі: “А хто захоче чужою землею заволодіти насильством, і для того ту чужу землю хлібом посіє й почне ту землю називати своєю”. Статтями 231 й 233 даної глави передбачалася відповідальність за псування межі з метою захоплення чужої землі.

Якщо стаття 231 передбачала відповідальність за захоплення земель без застосування насильства, то в ст. 233 передбачалося настання відповідальності за насильницьке захоплення чужої землі. Обидві статті передбачали суворе покарання: за псування межі – штраф на користь потерпілої сторони, нещадне биття батою на спірній межі й тюремне ув'язнення на тиждень. При насильницькому захопленні чужої землі – повернення захопленого, сплата “володіння” за час користування чужою землею й “покарання, що вкаже правитель”.

У статті 37 глави XVI “Про помісні землі” встановлювалася відповідальність за одержання в обхід законних спадкоємців чужого “виморочного” маєтку “за допомогою складних чолом бітних й підкуплених людей, що розшукуються”. До

відповідальності за дане діяння залучалися як особи, що безпосередньо захопили землю, так й їх співучасники.

Статтею 53 глави XI вводилося покарання у вигляді “подвійного печатного збору” відносно осіб, які володіли “виморочним” маєтком, та не довели до кінця оформлення прав на володіння ним, тобто обмежилися позначкою в “помістном наказі їх чолом бітної” і не взяли правителя грамоту з метою уникнення сплати мита.

У статтях 34–36 глави XVII “Про вотчину” встановлювалися санкції за шахрайство в процесі продажу або застави вотчини. Так, у ст. 34 передбачалася відповідальність за продаж уже проданої вотчини, тобто продаж вотчини одночасно двом покупцям.

Стаття 35 передбачала покарання за продаж або заставу чужої вотчини: “А хто крадіжкою продасть чи заставе чужу родову чи заслужену чи куплену вотчину, ... до того ж продавця за крадіжку, що він продав чи заложивав чужої вотчиною, наказувати бити кнутом, щоб інші дивились на те і не здійснювали крадіжок”.

Стаття 36 передбачала покарання за махінації з підписами на купчій: “А буде хто вотчину свою кому передавати чи заставляти, а до купчі чи застави в своє місце накаже кому допомогти для того, що він сам грамоти не знає, а після того почне він на того, хто йому запропонує, бити чолом правителю й скаже, що він запропонував йому допомогу без його відома...” [3, с. 266].

На підставі вищевикладеного можна дійти висновку про те, що “Соборне уложення” 1649 року, у порівнянні із “Судебниками” 1497 й 1550 рр., значно розширило коло кримінально караних діянь за порушення земельних відносин. Так, відповідальність по “Соборному уложенню” передбачалася за 8 злочинів, які можна умовно розділити на 3 групи:

1. *Заволодіння чужою власністю.* При цьому виділяються три різних способи здійснення даного правопорушення: а) насильницьке заволодіння землею, та як доказ права власності на неї – посів хліба й усне оголошення її своєю власністю (але при цьому не знищується “писцова” межа); б) знищення “писцової” межі й приєднання чужої земельної ділянки до своєї земельної ділянки без застосування насильства, тобто таємно; в) дії, перераховані в пункті “б”, але здійснені насильницьким способом. При цьому у всіх трьох випадках право власності на захоплену землю на момент здійснення діяння документально не оформляється.

2. *Шахрайство при придбанні або продажу земель.* В даному випадку можна виділити чотири види правопорушень: а) одержання маєтку за допомогою підроблених документів та неправдивих свідчень; б) продаж вотчини одночасно двом покупцям; в) продаж або застава чужої вотчини; г) махінації з підписами на купчій.

3. *Неналежне оформлення документів, що засвідчують право на маєток, з метою ухилення від сплати податків.*

Усе вищевказане свідчить про посилення контролю з боку держави за регулюванням земельних відносин, а також про їх охорону.

Наступним нормативним документом, який закріплював кримінальну відповідальність за злочини в сфері земельних відносин, було “Уложення про покарання” 1845 р., що діяло практично без зміни, у частині відповідальності за порушення земельного законодавства до 1917 р.

У результаті реформи 1861 року, що скасувала кріпосне право, практично все населення Російської імперії одержало можливість здобувати землю в приватну власність.

Відомий історик і правознавець М.Ф. Владимирський-Буданов так характеризує земельні відносини цього періоду: “Нарешті, коли держава в період імперії чиститься від домішок, особисті права громадян вивільнюються, але разом з тим умовні і обмежені речові відносини цих останніх, що склалися в попередні часи,

досягають до повного права власності, спочатку для деяких класів суспільства, для деяких верств суспільства, потім – для всіх” [4, с. 60].

Таким чином, кінець XIX століття характеризується множинністю форм приватної власності на землю. Для цього періоду також характерне різноманіття форм землекористування, основними з яких були: використання землі на основі приватної власності, оренди й “чиншевого” права.

Статтею 699 Зводу законів цивільних були визначені наступні способи придбання землі у власність: дарування, наділ, заповіт, спадщина, міна, купівля, договори й зобов’язання. Статус землі як нерухомого майна – одного з факторів виробництва й основного природного багатства – обумовив необхідність встановлення державного законодавчого регулювання земельних відносин, що поширювалося як на державні, так і на приватні землі.

Політика держави в галузі регулювання даних відносин виражалася: у створенні спеціальних органів і наділенні їх владними повноваженнями (межових інспекцій), які здійснювали контроль за використанням землі, установлювали межі земельних ділянок і розглядали земельні суперечки; в особливому порядку здійснення угод із земельними ділянками, що виражався в нотаріальному посвідченні й державній реєстрації даних угод, а також в особливій процедурі введення у володіння земельною ділянкою; в обмеженні прав власників земельних ділянок на використання даних ділянок в інтересах суспільства (цивільні закони й межові, а також спеціальне дорожнє законодавство проголошує право для всіх користуватися дорогами й, разом з тим, забороняє власникам тих земель заважати проходу або проїзду); в обмеженні або забороні певним категоріям осіб придбати у власність земельні ділянки на території Російської імперії. Дані обмеження були введені відносно іноземців, євреїв і поляків, що проживали на території Російської імперії, церков та монастирів; у реалізації права “примусового відчуження” земельної власності у приватних осіб (за відому винагороду) в інтересах суспільства [5].

Вищевикладене вказує на контроль держави за використанням й оборотом земель у Росії. Тому, не можна не погодитися з думкою О.Х. Хауке, який вважав, що регулювання земельних відносин наприкінці XIX століття переходить у галузь публічного права, що підкреслює необхідність охорони цих відносин за допомогою норм публічного права, зокрема кримінального [6, с. 9].

В Укладенні про покарання 1845 року була відсутня особлива глава, що передбачала б покарання за злочини у сфері земельних відносин. Дані норми містилися в різних розділах Особливої частини, хоча основна їх частина зосередилася в XII розділі “Про злочини й провини проти власності й приватних осіб”, що передбачали кримінальну відповідальність за майнові злочини.

Велика кількість складів злочинів у сфері земельних відносин (28 – по “Уложенню” 1885 року), на нашу думку, вимагає їх класифікації. В основу цієї систематизації може бути покладена та ж сама ознака, що передбачалася в дореволюційному праві при класифікації майнових злочинів, а саме, спосіб здійснення злочинного зазіхання.

Аналіз складів злочинів у сфері земельних відносин Укладення 1885 р. дозволяє об’єднати їх у 5 груп.

До першої групи відносяться злочини, пов’язані з самовільним захопленням землі або знищенням межових знаків. При цьому власник захопленої ділянки, при збереженні юридичних прав на дану ділянку фактично повністю або частково втрачав можливість користуватися своєю землею.

Другу групу складають злочини, метою яких було незаконне одержання юридичного права на власність земельної ділянки.

Третя група об'єднує злочини, вчинені з метою незаконного використання земельної ділянки, результатом якого було б погіршення властивості даної ділянки, одержання майнової вигоди при завданні збитків землекористувачам або суспільним інтересам. При цьому мети зазіхання на право володіння й користування не було.

До четвертої групи входять злочини, пов'язані зі здійсненням операцій із земельними ділянками (продаж або застава) при відсутності юридичного права на те в особи, що вчинює дані дії.

До п'ятої групи, на нашу думку, варто віднести злочини, вчинені шляхом зловживання правами, наданими третім особам відносно земельної власності.

Перша група злочинів містить у собі 6 складів: статті 552, 1601–1605 “Уложения”.

Диспозиція ст. 1601 передбачала відповідальність за напад з насильством на чужі землі, а ст. ст. 1602–1604 передбачали кваліфікуючі ознаки цього ж діяння – нанесення різних за ступенем тяжкості каліцтв, що, у свою чергу, тягло диференціацію покарання.

Стаття 552 окремо передбачала покарання за насильницьке заволодіння казенною (державною) земельною власністю, самовільне користування нею або її ушкодження. Суб'єктами даного злочину могли бути як посадові, так і не посадові особи.

Злочин, передбачений ст. 1605 “Уложения”, виражався у “знищенні граничних меж й інших знаків, з наміром привласнити собі або кому-небудь іншому частина чужої нерухомості, або для іншої протизаконної мети...”.

Даний спосіб заволодіння землею досить часто зустрічається й у сьогоденні. Відмітною ознакою всіх цих діянь було те, що правопорушник посягає тільки на право фактичного користування земельною ділянкою без одержання офіційного статусу власника землі.

Друга група (найчисельна) злочинних посягань мала на меті присвоєння чужого нерухомого майна. Зміст даних діянь полягав у протиправному переході від законного власника або власника до винного не самої земельної ділянки, а юридичного права власності на нього за допомогою підробки, обману, використання службового становища, шахрайства або насильства.

Статті 1677, 1678 й 1679 “Уложения” передбачали відповідальність за складання підроблених межових планів, книг, актів, документів службовців доказом права власності, а також внесення в дані документи виправлень або підчищення їх з наміром привласнити собі або доставити іншим засіб присвоєння чужого нерухомого майна.

Статтею 1680 “Уложения” передбачалася відповідальність за обман: “коли хто-небудь, володіючи або користуючись чужим маєтком, або тільки проживаючи в ньому за дорученням або по якому-небудь письмовому або усному договорі, буде в актах або в запропонованому ним місцевому, або іншому суду паперах називати даний маєток своїм, або вживати інший обман з метою його присвоєння”.

Інший вид присвоєння земельної власності відбувався шляхом зловживання службовим становищем. Даний злочин був передбачений ст. 438 “Уложения” й був цікавим тим, що суб'єктами даного злочину були тільки землеміри – посадові особи, до обов'язку яких входило “провести в популярність кількість земель й угідь, як взагалі всіх, так зокрема й скарбниці належних, постановою правильних і безсумнівних границь поземельного володіння”. Дана стаття передбачала відповідальність за навмисне виділення казенних або приватних земель у володіння іншим особам.

Злочини, віднесені нами до другої групи, в теорії кримінального права іменували особливими видами шахрайства (договірні обмани).

Пояснюючи необхідність виділення даних злочинів в особливий вид шахрайства, І.Я. Фойницький вказував: “Визнаючи, що обман там і тут підлягає карній репресії, закон намагається обмежити поняття шахрайства обманами позадовірних відносин, виділяючи обмани у відносинах довірних в особливо карну групу” [7, с. 159].

“Уложение” розрізняло кілька видів так званих довірних обманів. По-перше, це “спонукання шляхом обману з корисливою або іншою особистою метою до невігідної по майну угоди, або по вступі в збиткове або досить невігідне підприємство або обороти” (ст. 1688). Для наявності складу цього злочину необхідним було оформлення договору в письмовій формі. Злочин визнавався закінченим з моменту одержання права на майно. Покарання ставало більше суворим, якщо винний за своїм званням або по особистих з обуреним відносинах мав право на особливу довіру (опікун, піклувальник).

Довірний обман визнавався кваліфікованим, якщо винний привласнював собі не належне йому офіційне звання, вчиняв підробку або привів обуреного у несвідомий стан. Іншим видом довірнього обману визнавався вступ з неповнолітнім, користуючись його незнанням, у не дозволені йому по майну угоду, або прийняття від нього не припустимого за законом до повноліття зобов’язання “через обман і помилкові запевнення” (ст. 1689). Тут необхідно відзначити, що згідно зі ст. 221 “Законів цивільних” неповнолітнім вважалася особа, що не досягла 21 року. Ця особа не мала права укладати які-небудь угоди з нерухомим майном до досягнення повноліття.

Наступним видом довірнього обману варто вважати придбання земельної нерухомості у неповнолітнього без згоди піклувальника (ст. 1703). Для відповідальності не було необхідним, щоб винний втягнув неповнолітнього в заборонену законом угоду; достатньо було самого факту укладання з неповнолітнім такої угоди, знаючи про її неправомірність.

До групи злочинів, також учинених шляхом шахрайства, варто віднести й злочин, відповідальність за який передбачала ст. 1702 – купівля нерухомого маєтку в особи, яка неправомірно здійснила дану операцію, і покупець знав про це. Покаранню підлягала й особа, що придбала це майно.

Що ж стосується укладання угод з земельними ділянками із застосуванням насильства, то диспозиція ст. 1686 передбачала відповідальність за примус іншої особи фізичною силою або погрозою до підписання зобов’язання по майну (зокрема, земельної ділянки), до витребування акту майна, до відмови від права на майно або взагалі до прийняття невігідної для нього умови відносно майна. Диспозиція ст. 1687 передбачала дії, аналогічні ст. 1686, але здійснені із нанесенням потерпілому побоїв або застосуванням катування.

Характерні ознаки складу цього виду злочину полягають у наступному: злочинний намір здійснюється через вплив на письмові акти – такі, як задоволення майнових прав. Вони складаються, видозмінюються або знищуються потерпілим під тиском насильства або погроз; способом вчинення дії служить не тільки психічне насильство, але й застосування фізичної сили нині й погрози його застосування в майбутньому. Злочин вважається закінченим з моменту підписання, знищення або заміни письмового акту.

Третя група злочинів була відображена в “Уставі про покарання”, що накладаються мировими судьями, і передбачала відповідальність за забруднення й псування як суспільних земель, так і земель, що перебували в приватній власності. Дані діяння здійснювалися у формі самовільного користування земельними ділянками.

До даної категорії злочинних деліктів законодавець відносив самовільне добування копалин (ст. 145). Відповідно до цієї статті заборонявся самовільний

видобуток на чужій землі деревини, піску, глини й каміння; самовільне зведення на чужу землю сміття й нечистот (ст. 150).

Четверта група злочинів, передбачена стст. 1699, 1700 й 1705 “Уложения” передбачала одержання майнової вигоди при продажу або заставі земельної ділянки вже проданого, чужого або вигаданого, що складається під заборною, секвестром або опікою, із прихованням цієї обставини від місця, що реалізує акт переходу майна від покупця.

До п'ятої групи відносяться злочини, що порушують земельні відносини як зловживання правами, наданими третім особам. Під зловживанням довірою в кримінальному праві Російської Імперії малося на увазі навмисне заподіяння шкоди чужому майновому інтересу, охорона якого лежала на винному, за допомогою свідомо незгодних з істотою встановленого обов'язку розпоряджень чужим майном, або змінного користування правами. Суб'єктом даного злочину могла бути тільки особа, якій за законом або за договором належало право й обов'язки розпоряджатися чужим майном в інтересах власника. До категорії вищезгаданих осіб закон відносив опікунів і піклувальників, керуючих маєтками, повірників у справах.

“Уложением” передбачалися наступні склади злочинів: зловживання повноваженнями з боку опікунів і піклувальників (ст. 1898); зловживання повноваженнями з боку керуючих по дорученнях вотчинами або іншими маєтками (ст. 1709); зловживання повноваженнями з боку повірених, які умисно переходять межу своїх повноважень або входять у зносини чи угоди із опонентами свого довірителя на шкоду йому (ч. 1 ст. 1709); або повідомляють останнім довірені їм документи або інші папери свого довірителя без його згоди чи розпорядження суду, й тим заподіюють йому збитки (ст. 1710).

Проведений аналіз дореволюційного кримінального законодавства дозволяє дійти висновків про те, що воно досить детально регламентувало відповідальність за порушення земельно-правових норм. Причому, по мірі збільшення кількості власників землі й розширення ринку землі збільшувалася й кількість кримінально-караних діянь за порушення даних правовідносин. Норми кримінального права встановлювали відповідальність за 5 основних груп злочинів. Дореволюційне кримінальне законодавство, крім охорони прав землевласників, містило норми, що охороняли землю як природний об'єкт.

Список використаних джерел

1. Памятки русского права. – М., 1955. – Т. 3.
2. Чернявская Т.А. Законодательные памятники России до 1917 года: Ч. I. “Судебник 1550 года”. – Н. – Новгород, 1995.
3. Соборное уложение 1649 г. – Л.: Наука, 1987.
4. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону: Феникс. – Л., 1955.
5. Законы Межевые // Свод Законов. – Т.Х. – М., 1893.
6. Хауке О.А. Крестьянское земельное право. – М., 1914.
7. Фойницкий И.Я. Курс уголовного права. Часть особенная. Посягательства на личность и имущество. – СПб., 1890.
8. Круглевский А.Н. Имущественные преступления // Исследование основных типов имущественных преступлений. – СПб., 1913.

The article is dedicated to the development of the institute of the criminal liability for crimes in landed relations sphere. The author analyses the kinds of the criminal liability.